

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN NORMS AND VARIABILITY

Durdona Shukhratillayevna Egamnazarova

Head of the Department of English Philology, Associate Professor

Andijan Branch of Kokand University

E-mail: durdonajuraeva@gmail.com

Andijan, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: norm, variant, variability, codification, usage, literary language, dynamic equilibrium, language policy.

Received: 10.10.26

Accepted: 11.10.26

Published: 12.10.26

Abstract: The article examines the interrelation between the literary norm and linguistic variability from theoretical and applied perspectives. The norm is interpreted not as a static inventory of prohibitions but as a dynamic equilibrium shaped by socially and communicatively motivated selection among coexisting forms. Drawing on the Prague School, E.Coseriu's theory and Russian and Uzbek normative linguistics, the paper traces phonetic, morphological, lexical and orthographic variants in literary Uzbek, with comparative parallels from English. Variability is shown to be a source of normative development rather than a violation of the norm.

ME'YOR VA VARIANTLILIKNING O'ZARO MUNOSABATI

Durdona Shuxratillayevna Egamnazarova

Qo'qon universiteti Andijon filiali Ingliz filologiyasi kafedrasi mudiri, dotsent

E-mail: urdonajuraeva@gmail.com

Andijon, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: meʼyor, variant, variantlilik, kodifikatsiya, uzus, adabiy til, dinamik muvozanat, til siyosati.

Annotatsiya: Maqolada adabiy til me'yorlari va variantlilik hodisasining o'zaro munosabati nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Me'yor statik taqiqlar yig'indisi tarzida emas, balki muqobil shakllar orasidan ijtimoiy-kommunikativ tanlov asosida qaror topadigan dinamik muvozanat tizimi sifatida talqin etiladi. Praga lingvistik to'garagi, E.Koseriu nazariyasi, rus va o'zbek

me'yorshunosligi qarashlarini qiyoslash asosida variantlarning fonetik, morfologik, leksik va orfografik sathlardagi namoyon bo'lishi o'zbek adabiy tili materialida yoritiladi, ingliz tilidan qiyosiy parallellar keltiriladi. Variantlilik me'yorning buzilishi emas, aksincha, uning taraqqiyot manbai ekani asoslanadi.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ НОРМЫ И ВАРИАТИВНОСТИ

Дурдона Шухратиллаевна Эгамназарова

Заведующая кафедрой английской филологии, доцент

Андижанского филиала Кокандского университета

E-mail: durdonajuraeva@gmail.com

Андижан, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: норма, вариант, вариативность, кодификация, узус, литературный язык, динамическое равновесие, языковая политика.

Аннотация: В статье в теоретическом и прикладном аспектах анализируется взаимоотношение нормы литературного языка и явления вариативности. Норма трактуется не как совокупность статичных запретов, а как система динамического равновесия, складывающаяся на основе социально-коммуникативного выбора из числа сосуществующих форм. На основе сопоставления взглядов Пражского лингвистического кружка, теории Э. Косериу, русской и узбекской теории языковой нормы на материале узбекского литературного языка рассматриваются фонетические, морфологические, лексические и орфографические варианты, приводятся сопоставительные параллели из английского языка. Обосновывается, что вариативность является не нарушением нормы, а источником её развития.

Kirish. Til o'zining har qanday tarixiy kesimida o'zaro zid talablar ta'sirida yashaydi: aloqa quroli sifatida u barqarorlikka ehtiyoj sezadi, jonli ijtimoiy hodisa sifatida esa o'zgaruvchanlikdan xoli bo'lolmaydi. Adabiy me'yor ana shu ziddiyatni muvozanatda tutib turuvchi mexanizm vazifasini o'taydi, variantlilik esa uning ichki harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Shu bois me'yor va variant tushunchalarini bir-biridan uzib olgan holda o'rganish hodisaning mohiyatini to'la ochib berolmaydi.

O'zbek adabiy tili uchun muammo alohida dolzarblik kasb etadi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan alifboning joriy etilishi,

1995-yilda esa asosiy imlo qoidalarining tasdiqlanishi [1] leksik, orfografik va terminologik sathlarda muqobil shakllar sonini keskin oshirib yubordi. Qolaversa, raqamli muloqot muhitida ogʻzaki nutq unsurlarining yozma matnga shiddat bilan kirib kelayotgani meʼyor chegaralarini qayta belgilash zaruratini kun tartibiga qoʻydi.

Tadqiqotdan koʻzlangan maqsad meʼyor bilan variantlilik oʻrtasidagi munosabatni dialektik birlik sifatida asoslash, muqobil shakllarning meʼyoriy maqomini belgilovchi omillarni aniqlash hamda ushbu jarayonning oʻzbek adabiy tilidagi oʻziga xos koʻrinishlarini ingliz tili parallellari fonida yoritishdir. Ishda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va sotsiolingvistik tahlil usullariga tayanildi.

Adabiyotlar sharhi

Adabiy meʼyor tushunchasi tilning ijtimoiy, kommunikativ va tizimli xususiyatlarini birlashtiruvchi murakkab hodisa sifatida tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Meʼyor bir tomondan til birliklarining jamiyat tomonidan eʼtirof etilgan va kodifikatsiya qilingan qoʻllanish shakllarini belgilasa, ikkinchi tomondan til taraqqiyoti jarayonida yuzaga keladigan yangi variantlarni ham muayyan darajada qamrab oladi. Shu sababli adabiy meʼyorni mutlaq oʻzgarmas hodisa sifatida emas, balki barqarorlik va oʻzgaruvchanlikning oʻzaro taʼsiri natijasida shakllanadigan dinamik tizim sifatida oʻrganish maqsadga muvofiq.

Oʻzbek tilidagi adabiy meʼyorning huquqiy va institutsional asoslari, avvalo, davlat tili maqomini belgilovchi meʼyoriy-huquqiy hujjatlar bilan bogʻliq. Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni, lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini joriy etish toʻgʻrisidagi qonun hamda oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlashga doir hukumat qarori oʻzbek adabiy tilining grafik va imloviy meʼyorlarini shakllantirishda muhim asos boʻlib xizmat qiladi [1]. Mazkur hujjatlar meʼyorning barqarorlik jihatini, yaʼni til birliklarining umumxalq kommunikatsiyasida yagona va tushunarli shaklda qoʻllanishini taʼminlashga qaratilgan. Biroq amaliy nutq va elektron kommunikatsiyada yuzaga kelayotgan yangi shakllar meʼyorning doimiy ravishda takomillashib borishini ham talab qiladi.

Adabiy meʼyorning barqarorlik va oʻzgaruvchanlik xususiyatlarini nazariy jihatdan izohlashda Praga lingvistik maktabi vakillarining qarashlari alohida ahamiyatga ega. V. Mathesius adabiy tilning rivojlanishida barqarorlikni saqlash zaruriyatiga eʼtibor qaratib, shu bilan birga tilning tabiiy taraqqiyotini inkor etmaslik kerakligini taʼkidlaydi [2]. Uning “egiluvchan barqarorlik” (pružná stabilita) konsepsiyasi meʼyorning mohiyatini tushunishda muhim nazariy asosdir. Mazkur yondashuvga koʻra, adabiy til jamiyat uchun yetarli darajada barqaror boʻlishi, ayni vaqtda yangi kommunikativ ehtiyojlar va til taraqqiyotiga mos ravishda maʼlum darajada oʻzgarish imkoniyatini saqlab qolishi lozim.

B. Havránek ham adabiy tilning meʼyoriy xususiyatlarini uning kommunikativ vazifalari va madaniy funksiyalari bilan bogʻlab oʻrganadi [3]. Uning qarashlarida adabiy tilni tartibga solish

va rivojlantirish o'rtasidagi muvozanat muhim o'rin egallaydi. Bu nuqtayi nazardan me'yor faqat taqiqllovchi yoki cheklovchi mexanizm emas, balki tilning samarali kommunikatsiya vositasi sifatida faoliyat yuritishini ta'minlovchi tizim sifatida namoyon bo'ladi. Demak, me'yorning barqarorligi uning mutlaq o'zgarmasligini emas, balki asosiy kommunikativ va tizimli xususiyatlarning saqlanib qolishini anglatadi.

E. Coseriu tomonidan ilgari surilgan "sistema – norma – nutq" uchligi ham adabiy me'yorning tabiati va variantlilik masalasini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biridir [4]. Coseriu talqinida norma til tizimining imkoniyatlari bilan real nutqdagi qo'llanish o'rtasidagi oraliq darajani ifodalaydi. Shu jihatdan variantlilik til tizimining imkoniyatlari va nutqiy amaliyot o'rtasidagi munosabat natijasida yuzaga keladi. Bir xil til mazmunini ifodalovchi bir nechta shaklning mavjudligi ularning barchasi bir vaqtning o'zida adabiy me'yor maqomiga ega degani emas. Ularning normativ maqomi ijtimoiy qo'llanish, kommunikativ vazifa va kodifikatsiya darajasiga bog'liq ravishda belgilanadi.

V.A. Itskovich adabiy me'yorni til jamoasi tomonidan qabul qilingan va ma'lum darajada majburiy xarakterga ega bo'lgan qo'llanish modeli sifatida talqin qiladi [5]. Uning tadqiqotlarida me'yorning barqarorligi va variantlilik o'rtasidagi munosabat alohida ahamiyat kasb etadi. Til amaliyotida parallel shakllarning mavjudligi me'yorning buzilishi sifatida emas, balki til tizimining ichki imkoniyatlari bilan bog'liq hodisa sifatida ham baholanishi mumkin. Bunda variantlarning qaysi biri adabiy me'yor sifatida mustahkamlanishi ijtimoiy qo'llanish va kodifikatsiya jarayonlari bilan belgilanadi.

L.I. Skvortsov adabiy til me'yorlarini nutq madaniyati bilan bog'liq holda ko'rib, normativlikni tilning kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholaydi [6]. Uning yondashuvida adabiy me'yor jamiyatdagi nutqiy faoliyatning umumiy qabul qilingan mezonlarini shakllantiradi. Shu bilan birga, nutq amaliyotidagi o'zgarishlar yangi variantlarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Natijada me'yor va variantlilik bir-biriga qarama-qarshi emas, balki til taraqqiyotining o'zaro bog'liq tomonlari sifatida namoyon bo'ladi.

K.S. Gorbachevichning variantlilikka bag'ishlangan tadqiqotlari mazkur masalani yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi. Olim so'z variantlari va adabiy me'yor o'rtasidagi munosabatni tahlil qilib, variantlilikni til rivojlanishining tabiiy ko'rinishlaridan biri sifatida baholaydi [7]. Variantlarning mavjudligi tilning beqarorligini anglatmaydi. Aksincha, ayrim hollarda variantlilik til tizimining rivojlanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Vaqt o'tishi bilan variantlardan biri faol qo'llanish natijasida ustunlashishi, ikkinchisi esa passiv qatlamga o'tishi yoki iste'moldan chiqishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida adabiy me'yor masalasi E. Begmatov va A. Mamatovlarning tadqiqotlarida tizimli ravishda yoritilgan. Mualliflar adabiy norma nazariyasini o'zbek tilining

milliy va ijtimoiy xususiyatlari bilan bog‘lab tadqiq etadilar [8]. Ushbu yondashuv o‘zbek adabiy tilidagi normativ birliklarni aniqlash, ularning qo‘llanish doirasini belgilash va til taraqqiyoti jarayonida yuzaga keladigan o‘zgarishlarni baholash uchun muhim nazariy asos yaratadi. Ayniqsa, me‘yorning milliy til taraqqiyoti, ijtimoiy ehtiyoj va nutq amaliyoti bilan bog‘liqligi mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

R. Bartsch til me‘yorlarini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganib, normativlikni faqat grammatik to‘g‘rilik bilan chegaralab qo‘ymaslik kerakligini ko‘rsatadi [9]. Uning konsepsiyasida me‘yorlar til jamoasidagi to‘g‘rilik haqidagi tasavvurlar va ijtimoiy qabul qilingan qo‘llanishlar bilan bog‘liq. Muallif kodifikatsiya qilingan me‘yor bilan real til amaliyotida shakllanadigan me‘yoriy qo‘llanish o‘rtasidagi farqqa e‘tibor qaratadi. Bu yondashuv adabiy me‘yorning barqaror va o‘zgaruvchan jihatlarini birgalikda tadqiq etish uchun muhimdir. Bartschning asari til me‘yorlari, standart til, til rejalashtirilishi va lingvistik o‘zgarish masalalarini bir tizimda ko‘rib chiqishi bilan ajralib turadi.

J. Milroy va L. Milroy standartlashtirish jarayonini tilga nisbatan ijtimoiy hokimiyat, obro‘ va institutsional ta’sir mexanizmlari bilan bog‘laydilar [10]. Ularning qarashlariga ko‘ra, adabiy me‘yor faqat tilning ichki tizimi asosida shakllanmaydi, balki ta’lim, ommaviy axborot vositalari, davlat institutlari va nufuzli ijtimoiy guruhlar faoliyati orqali ham mustahkamlanadi. Shu sababli me‘yorning barqarorligi ijtimoiy institutlarning uni qo‘llab-quvvatlashi bilan chambarchas bog‘liq.

V.M. Solntsev variantlilikni til tizimining umumiy xususiyati sifatida talqin qiladi [11]. Ushbu qarash me‘yor va variantlilikni o‘zaro istisno qiluvchi hodisalar sifatida emas, balki til tizimining turli darajalarida bir vaqtda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisalar sifatida ko‘rishga imkon beradi. Biroq pozitsion jihatdan shartlangan allomorf va allofonlar kabi variantlar tanlovga asoslanmagani sababli bevosita me‘yoriy baholash obyekti bo‘lavermaydi. Bu holat erkin variantlilik bilan fonetik yoki morfologik jihatdan shartlangan variantlilikni farqlash zarurligini ko‘rsatadi.

W. Labovning sotsiolingvistik tadqiqotlari til o‘zgarishini jamiyatdagi real nutqiy xatti-harakatlar bilan bog‘lab o‘rganish imkonini berdi [12]. Labov til variantlarining ijtimoiy guruhlar, yosh, jins, ijtimoiy mavqe va kommunikativ vaziyatlarga qarab farqlanishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan me‘yorning o‘zgaruvchanligi faqat til tizimining ichki evolyutsiyasi emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarning ham natijasidir.

U. Weinreich, W. Labov va M.I. Herzog til o‘zgarishini “tartibli geterogenlik” (orderly heterogeneity) tamoyili asosida izohlaydilar [13]. Mazkur konsepsiya til tizimida bir nechta variantlarning ma’lum vaqt davomida parallel mavjud bo‘lishi tabiiy holat ekanligini asoslaydi. Variantlarning raqobati, ularning ijtimoiy guruhlar tomonidan turlicha qo‘llanishi va vaqt

davomida ulardan birining kengroq tarqalishi til o'zgarishining mexanizmlarini tushuntirishga yordam beradi. Demak, me'yoriy o'zgarish birdaniga sodir bo'lmaydi, balki variantlarning uzoq davom etadigan raqobati va ijtimoiy tanlanishi orqali shakllanadi.

“Культура русской речи” tadqiqotida ham adabiy me'yor, nutq madaniyati, variantlilik va normativ tanlov masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [14]. Mazkur yondashuv me'yorni faqat “to'g'ri” va “noto'g'ri” shakllar qarama-qarshiligi orqali emas, balki uslubiy, kommunikativ va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholash zarurligini ko'rsatadi.

Zamonaviy ingliz tilining leksik rivojlanishi nuqtayi nazaridan V.I. Karasik va D.S. Egamnazarovanning tadqiqotida innovatsion leksik modellar va ularning zamonaviy ingliz tilidagi namoyon bo'lish xususiyatlari o'rganilgan [15]. Ushbu tadqiqot tilning leksik sathida yangi birliklar va modellar muntazam ravishda paydo bo'lishini ko'rsatadi. Bu holat adabiy me'yorning o'zgaruvchanligini, ayniqsa leksik qatlamda yangi birliklarni qabul qilish jarayoni faol kechishini ko'rsatish uchun muhim dalildir.

R. Qo'ng'urov, E. Begmatov va Yo. Tojiyev nutq madaniyati va uslubiyat masalalarini tadqiq etib, adabiy til me'yorlariga rioya qilishning kommunikativ samaradorlikdagi o'rnini yoritganlar [16]. Ularning qarashlari adabiy me'yorning amaliy nutqdagi namoyon bo'lishini, uslubiy tanlov va kommunikativ vaziyat bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Raqamli kommunikatsiya rivojlanishi natijasida grafik me'yorlarda ham variantlilikning yangi shakllari paydo bo'lmoqda. Jumladan, o'zbek tilidagi o', g' harflari va tutuq belgisi uchun turli Unicode belgilarining parallel qo'llanilishi elektron matnlarda grafik variantlilik muammosini yuzaga keltirmoqda: amaliyotda ‘ (U+02BB), ‘ (U+2018), ' (U+0027) va ` (U+0060) belgilari aralash qo'llanmoqda, elektron matnlar uchun esa U+02BB belgisi ko'proq tavsiya etiladi. Bu holat an'anaviy kodifikatsiya qilingan me'yor bilan texnologik muhitdagi amaliy qo'llanish o'rtasida tafovut paydo bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuning uchun zamonaviy adabiy me'yorni tadqiq etishda tilning raqamli muhitdagi faoliyatini ham hisobga olish zarur.

“O'zbek tilining izohli lug'ati” esa o'zbek adabiy tilining leksik tarkibini aniqlash va normativ qo'llanishlarni belgilashda muhim manba hisoblanadi [17]. Lug'aviy materiallar til birliklarining ma'nosi, qo'llanish xususiyati va adabiy til doirasidagi maqomini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan lug'at materiallari leksik me'yorning barqaror va o'zgaruvchan tomonlarini qiyosiy o'rganish uchun muhim empirik baza vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, adabiy me'yorni faqat barqaror, qat'iy va o'zgarmas hodisa sifatida talqin qilish zamonaviy til taraqqiyoti jarayonlarini to'liq aks ettirmaydi. Praga maktabining “egiluvchan barqarorlik” konsepsiyasi, Coseriu tomonidan ishlab chiqilgan “sistema–norma–nutq” munosabati, Bartschning normativlik va ijtimoiy qabul qilishga doir qarashlari hamda Labovning sotsiolingvistik o'zgarish nazariyasi

me'yorning bir vaqtning o'zida ham barqaror, ham dinamik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi [2; 4; 9; 12]. O'zbek tilshunosligida ham adabiy norma va nutq madaniyatiga oid tadqiqotlar ushbu masalaning nazariy asoslarini shakllantirgan [8; 16].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda o'zbek va ingliz tillaridagi adabiy me'yorning barqarorlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlarini bir xil mezonlar asosida qiyosiy-sotsiolingvistik tahlil qilish, xususan, imlo, leksika va grammatika sathlarida variantlarning shakllanishi, raqobati va me'yorlashuvi jarayonlarini kompleks o'rganish masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy yo'nalishini belgilaydi. Tadqiqotda me'yorning barqarorligi uning mutlaq o'zgarmasligi emas, balki til tizimining asosiy kommunikativ va strukturaviy xususiyatlarini saqlagan holda yangi variantlarni bosqichma-bosqich qabul qila olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda adabiy me'yorning barqarorlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlarini aniqlash uchun qiyosiy, sotsiolingvistik, tavsifiy va funksional yondashuvlardan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini til me'yorining jamiyatdagi real qo'llanishi, kodifikatsiya jarayoni va til tizimining ichki rivojlanishi o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlash tashkil etadi. Bunda adabiy me'yor mutlaq o'zgarmas hodisa emas, balki barqarorlik va variantlilikning o'zaro ta'siri asosida rivojlanadigan dinamik tizim sifatida qaraldi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini V. Mathesiusning "egiluvchan barqarorlik" konsepsiyasi, E. Coseriu tomonidan ishlab chiqilgan "sistema–norma–nutq" munosabati, R. Bartschning til me'yorlari haqidagi nazariy qarashlari hamda W. Labov va U. Weinreich, W. Labov, M.I. Herzoglarning til o'zgarishining sotsiolingvistik xususiyatlariga oid konsepsiyalari tashkil etdi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida adabiy norma va nutq madaniyatiga bag'ishlangan tadqiqotlardan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi adabiy me'yorning shakllanishi, amal qilishi va o'zgarish jarayonlari belgilandi. Tadqiqot predmetini esa mazkur tillarda me'yorning barqarorlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlari, variantlarning paydo bo'lishi va raqobati, kodifikatsiya jarayonlari hamda ularga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tashkil etdi.

Tadqiqot materiallari sifatida o'zbek tilining imlo qoidalari, normativ lug'atlar, tilga oid qonun va me'yoriy hujjatlar, ilmiy tadqiqotlar hamda zamonaviy elektron matnlardan foydalanildi. Ingliz tili bo'yicha esa adabiy til me'yorlari, zamonaviy lug'atlar, ilmiy manbalar va zamonaviy ingliz tilidagi leksik hamda grammatik qo'llanishlar tahlilga jalb qilindi. Tanlangan materiallar imlo, leksika va grammatika kabi asosiy til sathlari bo'yicha guruhlashtirildi.

Tadqiqotda, avvalo, tavsifiy metod orqali o'zbek va ingliz tillarida me'yoriy birliklarning amaldagi holati tavsiflandi. Ushbu metod yordamida barqaror va variantli birliklarning asosiy

xususiyatlari aniqlanib, ularning qo'llanish shartlari belgilandi. Keyinchalik qiyosiy metod asosida ikki tildagi me'yoriy hodisalarning o'xshash va farqli jihatlari aniqlandi. Ayniqsa, imloviy, leksik va grammatik variantlarning me'yoriy maqomi qiyosiy tahlil qilindi.

Sotsiolingvistik metod yordamida me'yorning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillar o'rganildi. Bunda davlat til siyosati, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, adabiy tilning nufuzi, ijtimoiy guruhlar, yosh avlod nutqi va raqamli kommunikatsiya muhiti kabi omillarga e'tibor qaratildi. Ushbu yondashuv orqali til variantlarining faqat strukturaviy emas, balki ijtimoiy jihatdan ham shartlanganligi asoslandi.

Funksional tahlil metodi orqali variantlarning turli kommunikativ vaziyatlarda qo'llanish xususiyatlari o'rganildi. Bir xil mazmunni ifodalovchi variantlarning rasmiy, norasmiy, ilmiy, ommaviy va elektron kommunikatsiyadagi qo'llanish darajasi baholandi. Bu esa variantning mavjudligi bilan uning adabiy me'yor sifatida tan olinganligi o'rtasidagi farqni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda me'yoriy o'zgarish jarayoni "variantning paydo bo'lishi – parallel qo'llanish – variantlar raqobati – ijtimoiy tanlanish – kodifikatsiya – yangi me'yorning barqarorlashuvi" ketma-ketligi asosida talqin qilindi. Mazkur model orqali til amaliyotida paydo bo'lgan yangi shakllarning qanday qilib vaqt o'tishi bilan me'yoriy birlikka aylanishi yoki aksincha, faol qo'llanishdan chiqib ketishi tushuntirildi.

Shuningdek, tadqiqotda kodifikatsiya va real qo'llanishni qiyoslash usulidan foydalanildi. Bunda lug'atlar, imlo qoidalari va boshqa normativ manbalarda qayd etilgan birliklar real nutq va zamonaviy kommunikatsiya materiallaridagi qo'llanish bilan taqqoslandi. Ayniqsa, o'zbek tilidagi grafik variantlilik, jumladan o', g' va tutuq belgilarining elektron matnlardagi turli shakllarda qo'llanishi me'yor va texnologik amaliyot o'rtasidagi munosabatni ko'rsatish uchun tahlil qilindi.

O'zbek va ingliz tillarining qiyosiy tahlilida barqarorlik darajasi uch asosiy mezon asosida baholandi: birinchidan, me'yorning kodifikatsiya darajasi; ikkinchidan, variantlarning real qo'llanish chastotasi; uchinchidan, ijtimoiy va kommunikativ muhitning yangi shakllarni qabul qilish darajasi. Ushbu mezonlar bo'yicha kuzatish natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi va til sathlari bo'yicha me'yorning barqarorligi bir xil emasligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash maqsadida nazariy manbalar, normativ hujjatlar, lug'atlar va zamonaviy til materiallari o'zaro solishtirildi. Turli manbalardan olingan ma'lumotlarning o'zaro mosligi tekshirilib, me'yoriy hodisalar faqat bitta manbaga asoslanmagan holda kompleks baholandi.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuvlar adabiy me'yorni faqat tilning ichki tizimi doirasida emas, balki til tizimi, jamiyat, kommunikativ ehtiyoj, kodifikatsiya va real nutqiy amaliyotning o'zaro ta'siri asosida o'rganish imkonini beradi. Bu esa o'zbek va ingliz tillarida

barqarorlik hamda o'zgaruvchanlikning o'ziga xos nisbatini aniqlash va me'yoriy o'zgarishlarning umumiy hamda milliy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Me'yor tushunchasining nazariy talqinlari

Adabiyotlar sharhida ko'rib chiqilgan nazariyalardan tahlil uchun quyidagi tayanch farqlar olinadi. B. Havránek me'yorni til jamoasi amaliyotida yashovchi obyektiv hodisa sifatida, kodifikatsiyani esa uni grammatika va lug'atlarda qayd etuvchi ongli faoliyat mahsuli tarzida baholab, ularni qat'iy farqlagan [3]. E. Coseriu talqinida me'yor tizimga nisbatan torroq, nutqqa nisbatan kengroq doirani egallaydi: tizim ruxsat bergan, biroq amaliyotda o'rnashmagan shakl potensial jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, me'yoriy maqomga ega emas [4]. E. Begmatov va A. Mamatov esa adabiy me'yorni belgilashda tizimga muvofiqlik, qo'llanish barqarorligi va ko'lami, nufuzli manbalar tomonidan qo'llab-quvvatlanganlik kabi mezonlarni yaxlit holda hisobga olish zarurligini asoslagan [8].

Ushbu qarashlar umumlashtirilsa, me'yorga xos nisbiy barqarorlik, tarixiy o'zgaruvchanlik, ijtimoiy majburiylik, tanlov asosida shakllanganlik va kodifikatsiya orqali mustahkamlanish kabi xossalar yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan tanlov xossasi me'yorni variantlilik bilan uzviy bog'laydi, zero saralash uchun avvalo muqobillar mavjud bo'lmog'i shart.

Variantlilik: tabiati va turlari

Variantlilik tilning universal xossasi bo'lib, V.M. Solntsev uni til tizimining mavjudlik usuli sifatida baholagan [11]. Variant deganda muayyan til birligining ma'no va vazifasi saqlangan holda shaklan farqlanuvchi ko'rinishlari tushuniladi. Ta'rif variantni sinonimdan ajratishga imkon beradi: sinonimlar mustaqil leksemalar sifatida ma'no nozikliklari bilan farqlansa, variantlar yagona birlikning shakl tebranishlaridan iborat. Masalan: o'tir- – o'ltir- ayni leksemaning ko'rinishlari hisoblanadi, yuz – bet – chehra esa sinonimik qatorni hosil qiladi.

Tasnif jarayonida qator mezonlar kesishadi. Yuzaga chiqish sharoitiga ko'ra majburiy, ya'ni pozitsion shartlangan va erkin variantlar farqlanadi. Majburiylari tanlovga o'rin qoldirmaydi: jo'nalish kelishigining -ga, -ka, -qa shakllari o'zak oxiridagi tovush bilan belgilanadi (ko'chaga, yurakka, qishloqqa). Erkin dubletlar esa so'zlovchi ixtiyoriga havola etiladi va me'yoriy baholashning bosh obyekti aynan shular bo'ladi.

Til sathlari kesimida fonetik (bilan – blan), morfologik (borgan edim – borgandim), leksik (vrach – shifokor), sintaktik hamda orfografik (sirk – tsirk) variantlar ajraladi. Vazifaviy nuqtai nazardan ular teng huquqli, uslubiy jihatdan belgilangan, hududiy va xronologik turlarga bo'linadi. Keyingi guruh alohida qiziqish uyg'otadi: eskirayotgan va endigina shakllanayotgan ko'rinishlarning ayni davrda yonma-yon yashashi me'yor evolyutsiyasini bevosita kuzatish imkonini beradi.

Sotsiolingvistika bu sohaga yangi tahliliy vosita – lingvistik o'zgaruvchi tushunchasini olib kirdi. W. Labov kuzatishlari parallel shakllarning tanlanishi tasodifiy emasligini, balki so'zlovchining ijtimoiy mavqei, muloqot vaziyati va nutq rasmiyligi bilan qonuniy bog'liqligini isbotladi [12]. U. Weinreich, W. Labov va M.I. Herzog tilni «tartibli bir jinsli bo'lmagan» tizim sifatida talqin qilib, variantlilikni til o'zgarishining zaruriy sharti deb hisobladi [13]. Ingliz tilidagi learnt – learned, dreamt – dreamed juftliklari buning yorqin dalili: ularning qo'llanishi Britaniya va Amerika me'yorlari o'rtasida hududiy jihatdan taqsimlangan.

Me'yor va variant dialektikasi

Me'yor bilan variant o'rtasidagi aloqa yakka yo'nalishli tobelikka aslo sig'maydi. Me'yor parallel shakllar orasida saralash o'tkazsa, dubletlarning o'zi ham vaqt o'tishi bilan me'yorni qayta shakllantirishga qodir. Yangi ko'rinish dastlab uzusda – ko'pincha so'zlashuv nutqi, kasbiy muhit yoki lahja doirasida tug'iladi va ilk bosqichda chetlanish sifatida qabul qilinadi. Qo'llanish chastotasi ortgach, u an'anaviy shakl bilan raqobatga kirishadi, me'yorda tebranish holati yuzaga keladi. So'ngra raqiblar orasida uslubiy yoki ma'naviy ixtisoslashuv kechadi, oxir-oqibat esa ulardan zaifrog'i iste'moldan siqib chiqariladi yoki ularning barchasi teng huquqli sifatida kodifikatsiya qilinadi.

K.S. Gorbachevich dubletlarning birgalikda yashashini o'tkinchi holat deb hisoblagan edi: til tejamkorlikka intilib, funksional yuk ko'tarmaydigan ortiqcha shakllardan xalos bo'ladi. Holbuki amaliyot bu qonuniyatning mutlaq emasligini ko'rsatadi, chunki qator parallel ko'rinishlar asrlar davomida barqaror yonma-yon qo'llanib kelmoqda. Nutq madaniyati nazariyasida imperativ va dispozitiv me'yorlarning farqlanishi [14] ham shu holat bilan izohlanadi: imperativ me'yor muqobillikka mutlaqo yo'l qo'ymaydi, dispozitiv me'yor esa afzal shaklni ko'rsatgan holda qolganlarini ham joiz deb biladi.

Kodifikatsiya bilan uzus nisbati ham diqqatga sazovor. Qoida va lug'atlar jamoa amaliyotida allaqachon o'rnatilgan tanlovni qayd etgani bois kodifikatsiya muqarrar ravishda uzusdan ortda qoladi. Mabodo bu uzilish haddan oshsa, me'yor faqat qog'ozda yashovchi talabga aylanadi; aksincha, uzusga ko'r-ko'rona ergashish adabiy tilning yaxlitligiga putur yetkazadi. Muvozanatni saqlash esa ilmiy asoslangan til siyosatining zimmasiga tushadi [10].

Dubletning me'yoriy maqomini tizimga muvofiqlik (analogiya bosimi), qo'llanish chastotasi va ko'lami, ijtimoiy nufuz, kommunikativ-estetik maqsadga muvofiqlik hamda tarixiy an'ana kabi omillar birgalikda belgilaydi [16]. Bu omillar ko'pincha o'zaro ziddiyatga kirishadi: analogiya muayyan shaklni qo'llab-quvvatlasa, an'ana uning raqibini himoya qiladi. Me'yorning jonli, harakatdagi tabiati aynan shu kurashda namoyon bo'ladi.

O'zbek adabiy tili materialida kuzatishlar

So'nggi 30 yil davomida muqobillik eng jadal kechgan soha orfografiya bo'ldi. Lotin yozuviga o'tish jarayonida oy nomlari Kirill imlosidagi сентябрь, октябрь shakllaridan farqli ravishda sentabr, oktabr tarzida kodifikatsiya qilindi, biroq ommaviy matnlarda sentyabr ko'rinishi hanuz uchrayib turadi. O' va g' harflari hamda tutuq belgisining grafik ifodasidagi xilma-xillik ham shu qatarga kiradi: talaffuzga ta'sir etmasada, bunday tafovut elektron qidiruv, korpus tuzish va matnni avtomatik qayta ishlashda jiddiy to'siqlar yaratadi.

Leksik sathda 1990-yillardagi purizm to'lqini me'yor bilan uzus o'rtasidagi murakkab munosabatning ibratli namunasini qoldirdi. Oblast – viloyat, rayon – tuman, ministr – vazir juftliklarida milliy shakl g'alaba qozondi, negaki u tarixiy an'anaga tayangan va ma'muriy hujjatlarda izchil mustahkamlangan edi. Samolyot – tayyora, vertolyot – tikuchar, aeroport – tayyoragoh raqobatida esa jarayon teskari yo'nalish oldi: xalqaro shakllar jonli nutqda chuqur ildiz otgani bois yangi yasalmalar uzusdan chekindi. Boshqa holatlarda raqobat uslubiy ixtisoslashuv bilan yakunlandi: masalan, kasalxona – shifoxona dubletida juftlik a'zolari me'yoriy maqomni saqlab qoldi [17], ammo keyingisi rasmiy-kitobiy nutqqa ko'proq moyillik kasb etdi.

Morfologik sathda uslubiy farqlanish yanada aniqroq seziladi. Kelsa-da va kelsa ham to'siqsiz ergash gapning teng me'yoriy vositalari hisoblanadi, lekin yuklama shakli ko'proq kitobiy matnga xos. Hozirgi zamon davom fe'lining -moqda va -yap ko'rsatkichlari ham xuddi shunday taqsimlangan: o'qimoqda ilmiy va publitsistik uslubga, o'qiyapti neytral va so'zlashuv nutqiga yaqin turadi. Aksincha, qaratqich va tushum kelishiklari qo'shimchalarining almashinuvi (uyning oldida o'rniga uyni oldida) og'zaki nutqda keng tarqalgan bo'lsa-da, adabiy me'yor tomonidan qabul qilinmaydi. Fonetik sathda bodring – bodiring juftligi ham ana shu qonuniyatga bo'ysunadi: kodifikatsiya qilingan shakl yozma nutqda, unli orttirilgan ko'rinish esa so'zlashuvda hukmron.

Ingliz tilida akademiya yoki davlat me'yoriy organi mavjud emas, kodifikatsiya lug'atlar, uslub qo'llanmalari va korpus ma'lumotlari orqali amalga oshadi. Shu sababli data is – data are yoki who – whom kabi dubletlarning taqdirini qo'llanish chastotasi hal qiladi va me'yor uzusga ancha tez moslashadi. O'zbek tilida esa hukumat qarorlari bilan tasdiqlangan qoidalar hal qiluvchi mavqega ega [1]: kodifikatsiya markazlashgan, uning uzusga ta'siri kuchli, biroq jonli nutq o'zgarishlariga javobi kechikibroq keladi.

Kuzatilgan muqobil shakllarning me'yoriy maqomi va qo'llanish doirasi 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. O'zbek va ingliz tillaridagi ayrim variantlarning me'yoriy maqomi

Sath	Variantlar	Me'yoriy maqomi	Qo'llanish doirasi
Orfografik	<i>sentabr – sentyabr</i>	<i>sentabr</i> kodifikatsiya qilingan	<i>sentyabr</i> ommaviy matnlarda uchraydi
Grafik	' (U+02BB) – ' (U+2018) – ' (U+0027)	U+02BB tavsiya etiladi	Elektron matnlarda aralash qo'llanadi
Leksik	<i>viloyat – oblast, tuman – rayon</i>	Milliy shakl me'yorga aylangan	Ma'muriy hujjatlarda mustahkamlangan
Leksik	<i>samolyot – tayyora, vertolyot – tikuchar</i>	Xalqaro shakl saqlangan	Yangi yasalmalar uzusdan chekingan
Leksik	<i>kasalxona – shifoxona</i>	Ikkalasi ham me'yoriy	<i>shifoxona</i> rasmiy-kitobiy nutqqa moyil
Morfologik	<i>kelsa-da – kelsa ham</i>	Ikkalasi ham me'yoriy	Yuklamali shakl kitobiy matnga xos
Morfologik	<i>o'qimoqda – o'qiyapti</i>	Ikkalasi ham me'yoriy	<i>-moqda</i> ilmiy-publitsistik, <i>-yap</i> neytral va so'zlashuv nutqida
Morfologik	<i>uyning oldida – uyni oldida</i>	Faqat birinchisi me'yoriy	Ikkinchisi og'zaki nutqda
Fonetik	<i>bodring – bodiring</i>	<i>bodring</i> kodifikatsiya qilingan	<i>bodiring</i> so'zlashuvda
Ingliz tili	<i>learnt – learned, dreamt – dreamed</i>	Ikkalasi ham me'yoriy	Britaniya va Amerika me'yorlari bo'yicha taqsimlangan
Ingliz tili	<i>data is – data are, who – whom</i>	Kodifikatsiya qat'iy emas	Taqdirini qo'llanish chastotasi hal qiladi

Xulosa. Tahlil me'yor va variantlilikni o'zaro inkor etuvchi emas, balki bir-birini taqozo etuvchi hodisalar sifatida baholashga asos beradi. Me'yor muqobil shakllarsiz rivojlana olmaydi, zero taraqqiyot aynan ularning raqobati orqali kechadi; variantlilik esa me'yor nazoratidan chetda qolsa, muloqot izchilligiga tahdid soluvchi tartibsizlikka aylanishi mumkin.

Kuzatishlar asosida quyidagi umumlashmalarga kelindi. Avvalo, me'yor saralash mahsuli bo'lib, uning dinamik tabiati dubletlarning mavjudligi bilan bevosita bog'liq. Qolaversa, parallel ko'rinishlar taqdiri tizimga muvofiqlik, chastota, ijtimoiy nufuz va an'ana omillarining murakkab o'zaro ta'sirida hal bo'ladi. Nihoyat, o'zbek adabiy tilida markazlashgan kodifikatsiya salmoqli mavqega ega, ammo 1990-yillar tajribasi uzus qo'llab-quvvatlamagan me'yoriy qarorlarning samarasiz ekanini yaqqol namoyon etdi.

Istiqbolda o'zbek tili milliy korpusi ma'lumotlariga tayangan chastotali variantlar lug'atini yaratish, dubletlarning uslubiy taqsimotini empirik asosda belgilash hamda imlo qoidalarini jonli nutq dinamikasiga muvofiq davriy yangilab borish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni (1989-yil 21-oktabr); «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuni (1993-yil 2-sentabr); O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori.
2. Mathesius V. O požadavku stability ve spisovném jazyce // Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha: Melantrich, 1932.
3. Havránek B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura // Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha: Melantrich, 1932.
4. Coseriu E. Sistema, norma y habla. – Montevideo, 1952.
5. Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968.
6. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М.: Наука, 1980.
7. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.
8. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. – Тошкент: Наврўз, 1997.
9. Bartsch R. Norms of Language: Theoretical and Practical Aspects. – London; New York: Longman, 1987.
10. Milroy J., Milroy L. Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation. – London: Routledge & Kegan Paul, 1985.
11. Солнцев В.М. Вариантность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31–42.
12. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
13. Weinreich U., Labov W., Herzog M.I. Empirical Foundations for a Theory of Language Change // Directions for Historical Linguistics / Ed. by W.P. Lehmann, Y. Malkiel. – Austin: University of Texas Press, 1968. – P. 95–195.
14. Культура русской речи / Под ред. Л.К. Граудиной, Е.Н. Ширяева. – М.: НОРМА–ИНФРА-М, 1998.
15. Karasik V.I., Egamnazarova D.S. Innovative Lexical Patterns in Modern English // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar. – 2024. – Vol. 1. – No. 1. – P. 34–41.
16. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

17. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.